

Розбирати суди про чари слід починати з очевидного – з аналізу того, що відбувалося на судах. Якщо уявити це як театральне дійство, то перш ніж зазирати за лаштунки, треба докладно ознайомитися з тим, що відбувається на сцені, – прочитати п'єсу, з'ясувати, наскільки вдало було втілено у постанові авторський задум. У перекладі на мову судів про чари це означає, що

спершу треба проаналізувати зміст законів, якими мали по-слуговуватися судді при розгляді позовів проти відьом, та розібратися, в чому полягала процедурна специфіка судового процесу. Отож пропоную насамперед вивчити згадки про відьомство у міському праві, а відтак дослідити тортури як важливу частину судової процедури у справах про чари⁴⁸. Безперечно, неабияку роль у процесі «творення» відьомських судів відігравали плітки, тому в цьому розділі йтиметься також про особливості функціонування місцевих пліток та їхнє використання при розгляді справ про чари. Нарешті, пропоную порівняти законні приписи з реальними судовими практиками, адже останні не обов'язково спиралися на перші. Крім того, звернімо увагу на окремі підрахунки стосовно учасників та результатів українських судів про чари.

⁴⁸ Тортури тут названо «важливою частиною судової процедури», бо саме так їх сприймало багато дослідників європейського полювання на відьом.

Правове підґрунтя

Починаючи з XIII сторіччя, у більшості країн Європи поступово формувалося підґрунтя для змін у кримінальному судочинстві, які, врешті-решт, і уможливили полювання на відьом. Судочинство стало інституалізованим і професійним: відтепер правосуддя було не приватною справою двох сторін – позивача і звинуваченого, а переходило до компетенції спеціально підготованих і в ідеалі безсторонніх правників та суддів. Уже у XVI сторіччі нова система, названа інквізиторською, успішно функціонувала (виняток становила, наприклад, Англія, яка зберегла традиційну систему звичаєвого права). Слідство могло бути ініційоване за позовом приватної особи або цілої громади, причому судді брали до уваги докази поганої репутації звинуваченого, тобто прислухалися до місцевих чуток, які були достатньою підставою викликати людину до суду. Принципи доведення провини запозичили з римського права: аби визнати когось винним у злочині, досить було отримати свідчення двох чи більше свідків або ж зізнання самого звинуваченого. В окремих випадках дозволялося застосовувати тортури⁴⁹.

Відьомство було проголошено злочином уже наприкінці Середніх віків. На середину XVI сторіччя більшість європейських країн мала правове підґрунтя для переслідування відьом: у Франції, наприклад, підставою стала постанова Паризького парламенту 1390 року, у Священній Римській імперії – Каролінський кодекс (Carolina) 1532 року, в Англії – Статути Єлизавети I (1563) та Якова I (1604). Отже, відьомство вважалося кримінальним злочином. Проте час від часу з цим фантастичним зlodіянням виникали проблеми, особливо ж після того як було розроблено та вдосконалено концепції демонічної відьми, договору з Дияволом, шабашу. Відьомство стало специфічним злочином, для якого зовсім необов'язковими були жертви чи свідки, адже стосунки з

⁴⁹ Докладніше про зміни у кримінальному судочинстві див.: В. Р. Levack, *The Witch-Hunt in Early Modern Europe* (London, 1993), р. 64–70.

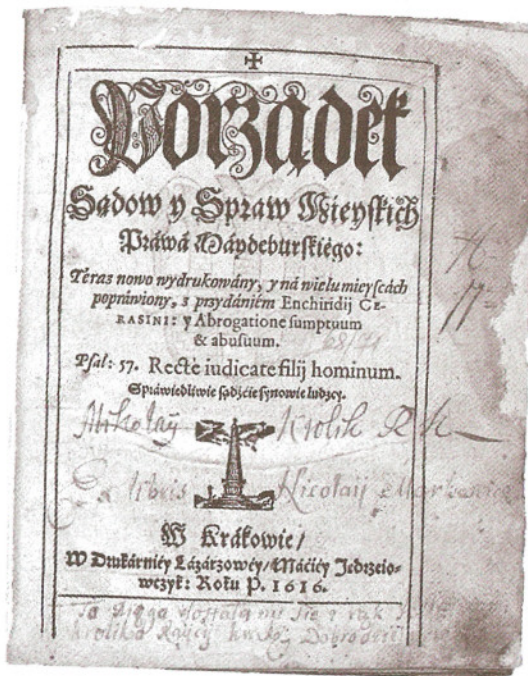
Дияволом – уже такий серйозний переступ, що тільки за це відьом треба було карати на смерть. Скажімо, у багатьох німецьких землях існували закони, які договір із Дияволом проголошували найвагомим пунктом звинувачень проти відьом⁵⁰. Позаяк свідків укладання угоди з нечистим звичайно не було, то в умовах функціонування системи судочинства, у якій вирок ґрунтувався на свідченнях очевидців, довести провину відьми було майже неможливо. Отож нічого не залишалося, як покладатися на визнання відьмою власної провини (причому часто брали до уваги свідчення інших відьом). Саме тому в окремих європейських країнах дозволено було застосовувати тортури, щоб отримати зізнання від звинувачених у відьомстві⁵¹.

Насправді ж із судових матеріалів випливає, що не так уже й багато було відьомських справ з обинуваченнями в укладанні угоди з Дияволом чи участі в шабашах. Більшість процесів ініційовалися «знизу» і, по суті, ґрунтувалися на звинуваченнях у малефіціумі (заподіянні шкоди), тобто там мусили бути і жертви, і свідки. Найкраща ілюстрація – англійські відьомські процеси. Договір із Дияволом та особливо шабаш відігравали тут порівняно маргінальну роль, і все-таки відьом переслідували у великих кількостях. Кодекси передбачали за відьомство здебільшого кару на горло, та це не означає, що всі подібні звинувачення закінчувалися стратою відьми. Під впливом певних чинників характер переслідування відьом в одній країні (або навіть у межах однієї країни) відрізнявся від іншої, хоча законодавча база для цього могла бути майже однаковою.

Якими законами послуговувалися в українських судах, розглядаючи відьомські справи? Перші згадки про цей злочин – відьомство – подибуємо в українських судових матеріалах не раніше другої половини XVI сторіччя. Позаяк основна маса вцілілих документів походить із міських

⁵⁰ W. Behringer, *Witchcraft Persecutions in Bavaria* (Cambridge, 1997), р. 118.

⁵¹ Докладніше тортури під час судових процесів розглянуто в наступній частині цього розділу.

1. Bartolomiej Groicki.
Porządek sądów
i spraw miejskich
prawa magdeburskiego
(Kraków, 1616,
титольний аркуш)

судів, звернемося до тих законів, якими користувалися саме в містах⁵². Міські суди зазвичай покликаються на коментарі й пояснення до німецьких законів, таких як Саксонське зеркало та Каролінський кодекс. Але головним і найпопулярнішим джерелом права для магістратських судів упродовж майже трьох століть (від другої половини XVI й аж до XVIII сторіччя) залишалися прості й зручні у користуванні коментарі Бартоломея Гроїцького. У книгах Гроїцького містилося кілька статей у справах про відьомство та чари.

Один із розділів його книги «Вибірка артикулів з імперських законів» («Ten postępek wybran jest z praw cesarskich») під назвою «Докази проти відьом» («Dowód przeciw Czarnikom») повністю присвячено злочину відьомства. У ньому, зокрема, читаємо:

⁵² Більшість міст, що їхні судові матеріали аналізовано далі, отримали магдебурзьке право у XVI столітті.

Якщо відомо, що хтось хотів навчити інших таких речей [чарів. – К. Д.], або що хтось погрожував ними іншим, а з тими, кому погрожували, сталося щось зле, або що когось підозрювано за слова, поведінку, дії й інше, зазвичай притаманне таким особам, – таку особу слід притягнути до суду і на підставі цих звинувачень її можна віддати на тортури. Усі ці вміння противні Богові, тому християнам не личить їх уживати, всі вони заборонені законом і повинні суворо каратися⁵³.

Ці рекомендації – витяг із Каролінського кодексу. Відьомство тут охарактеризовано як злочин, противний Богові і переслідуваний законом. Згідно з положеннями цього розділу, людина могла звернутися до суду зі звинуваченням у відьомстві, якщо її прокляли і через це з нею трапилося якесь лихо (справді, чимало звинувачень у відьомстві надходило від людей, які вважали себе зачарованими внаслідок відьминоного прокляття). Сказано також, що можна притягнути до суду за відьомство людей, чия поведінка видається підозрілою або ж за малозрозумілими діями яких убачається вживання ритуальної магії (багато судових справ містять саме такі звинувачення).

Після своєрідного означення злочину відьомства Гроїцький наводить перелік питань, які належало поставити під час допиту відьми:

Їх мають питати про причини та обставини [використання чарів. – К. Д.], а також про те, які при цьому застосовувалися знаряддя, у який спосіб і в який час, а ще які слова вживалися і що робилося. У разі коли згадано, що десь закопано чари чи сховано магичні об'єкти, слід провести суворий допит і добре шукати ці речі, якщо їх можна знайти. Якщо ж ці речі відшукають, то відьом треба допитати, з якими словами і в який спосіб їх використовувано.

Також треба допитати, від кого вони цього навчилися, у який спосіб вони отримали ці здібності, скільки разів і проти кого це використовували чи кому завдали цим шкоди⁵⁴.

⁵³ B. Groicki, *Ten postępek wybran jest z praw cesarskich* (Kraków, 1565), арк. 12зв.–13.

⁵⁴ Там само, арк. 17.

Одразу завважмо, що цих рекомендацій в українських магістратських судах майже ніколи не дотримувалися. Лише в небагатьох справах зафіксовані випадки, коли звинувачених у відьомстві детально допитували та обшукували на предмет схованих магічних об'єктів.

Якщо ж вину підозрюваної у чаклунстві людини було доведено, необхідно було винести відповідний вирок. Гроїцький рекомендував суддям покладатися на норму, запозичену з Саксонського зерцала: «Відступник від християнської віри має бути спалений. Такою самою смертю мають загинути відьми й отруйники»⁵⁵.

Однак практика показує, що законні приписи й коментарі до законів у судах використовували (коли взагалі на них посилалися) як указівки, відкриті для часом дуже вільних інтерпретацій. Справді, збереглося не так багато справ, де судді обґрунтовують вирок, покликаючись на законні приписи, тому варто зупинитися і розглянути кілька прикладів, щоб зрозуміти, як саме діяли закони про чари на практиці.

Приміром, 1730 року кременецький магістратський суд, ґрунтуючись на саксонському праві, виніс вирок селянці Марині Перистій, звинуваченій у зачаруванні свого пана. У вирокі, зокрема, сказано: «згідно з саксонським маґдебурзьким правом... наказуємо покарати смертю, тобто наш міський містр [кат. – К. Д.] мечем зітне їй голову»⁵⁶. Судді, хоч і керувалися саксонським правом, досить вільно поставилися до нього, легко замінивши приписану Саксоном смерть на вогнищі (кара, передбачена для відьом) на гуманнішу смерть «від меча». Прикметно, що таке довільне поводження з законом практикували не тільки на українських теренах, а й в окремих землях Священної Римської імперії.

Найбільше детальних посилань на правові норми віднаходимо у так званих «чорних», або кримінальних книгах. 1748 року кременецький суд виніс вирок двом звинуваченим

⁵⁵ В. Groicki, *Porządek sądów i spraw miejskich prawa magdeburskiego* (Kraków, 1566), арк. 128.

⁵⁶ № 34 (1730), у виданні: В. Б. Антонович, *Колдовство. Документы – процессы – исследование* (СПб., 1877), с. 78–79.

у відьомстві чоловікам, Вінценту Ружанському та Вайсеку Венґринцю. Судді постановили, що Вінцент Ружанський як ініціатор злочину має бути покараний винятково суворо:

Суд звертається до маґдебурзького права, артикули якого є як у *Porządku*, так і загалом у Саксоні [...] – за використання чарів і як відьму його мали б живцем спалити на повільному вогні, але суд милостиво позбавляє його такого покарання. Проте [...] цим документом наказуємо, щоб звтра о дев'ятій годині кат зітнув йому голову мечем⁵⁷.

Як бачимо, в даному разі повторюється риторика, що використовувалася у справі Марини Перистої. Інша доля чекала на другого звинуваченого, Вайсека Венґринця, якого через юний вік засудили до кари різками. Однак його попередили: якщо він ще повернеться до відьомства і його провину доведуть, його неодмінно спалять живцем як відьму⁵⁸.

Посилання на норми маґдебурзького права подибуємо також у справі 1753 року, яку розглядали у тому ж таки Кременці. Кілька жінок, звинувачених у відьомстві, отримали від суддів суворе попередження, бо цього разу їхню провину не було доведено остаточно. У пересторозі жінкам сказано:

Позаяк суд супротивиться як чарам, так і відьмам, цим документом наказуємо: якщо [ці жінки. – К. Д.] за якийсь час – хай навіть через кілька чи кількадесят років, а чи навіть їхні нащадки – вживатимуть якісь чари чи відьомство, тоді, згідно з артикулами маґдебурзького права, вони мають бути спалені живцем⁵⁹.

Отже, подібні вирокі були досить поширеними: з одного боку, судді могли продемонструвати свою ласку і гуманність, з іншого – засвідчити свою суворість, справедливість та обізнаність із приписами права, погрожуючи звинуваченим застосувати до них відповідні санкції в майбутньому.

⁵⁷ AGAD, *Księga Czarna Krzemienieckie 1747–1777* (mf 18958), s. 67.

⁵⁸ Там само (mf 18958), s. 68.

⁵⁹ Там само, арк. 129.

2. Засідання міської ради Белза. Аматорський малюнок у львівській градській книзі (1703 рік) (ЦДІА України у Львові, ф. 22, оп. 1, стр. 7, арк. 490); Мирон Капраль. *Національні громади Львова XVI–XVIII століть (соціально-правові взаємини)*, Львів: Піраміда, 2003)

друге, навіть цей артикул про відьом з'явився щойно в Третньому Литовському Статуті (1588), яким суди Гетьманату взагалі не мали керуватися.

Схоже, що знання про те, як, згідно з магдебурзьким правом, слід карати відьом, становило добре відому і твердо засвоєну у суддівському середовищі істину. Подробиці ж не важили навіть для протоколу. А загалом посилання, хай

⁶⁰ № 192 (1675), у виданні: *Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.* (К., 1986), с. 170.

1. Як відбувалися суди про чари

Завважмо ще одну особливість: характер посилань на приписи права доволі абстрактний, адже йдеться не про конкретний параграф у конкретному розділі, а згадано невизначені «артикули магдебурзького права», право магдебурзьке, «артикули якого є як у *Porządku*, так і загалом у Саксоні», тощо. Цікаво, що серед прикладів із сусідньої території Гетьманату теж віднаходимо схожі специфічні посилання на норми права. Скажімо, у справі про відьомство, яка розглядалася в лохвицькому ратушному суді 1675 року, судді винесли вирок, покликаючись на розділ 14, артикул 38 Статуту Великого князівства Литовського, де нібито йшлося про покарання відьом⁶⁰. У Литовському Статуті, справді, є артикул про відьом, але, поперше, це зовсім інший артикул у геть іншому розділі, по-

Правове підґрунтя

навіть такі абстрактні, на приписи стосовно відьом можна знайти лише в мізерній кількості справ. Це в жодному разі не свідчить про те, ніби судді в масі своїй були неосвіченими або зовсім не знали законів, адже в разі потреби вони могли продемонструвати свої знання. І все-таки у переважній більшості випадків вони виносили необґрунтовані вироки, керуючись власною інтуїцією або звертаючись до поширеної в українських магістратських судах традиції, коли відьомство каралося або сплатою штрафу, або побиттям.

На завершення слід окремо зупинитися на процесах, які наприкінці XVIII сторіччя призвели до офіційної заборони переслідувати відьом. Починаючи з XVI сторіччя, в Європі не бракувало скептиків, котрі критикували відьомські процеси. Більшість цих скептичних закидів стосувалися насамперед методів, використовуваних для отримання зізнань. Щоправда, в існуванні відьом майже не сумнівалися аж до початку «просвітницького» XVIII століття. Найраніші спроби заборонити переслідування на офіційному рівні було зроблено ще у XVII сторіччі, передусім у місцевостях, які найбільше постраждали від полювання на відьом. Саме під час пандемій переслідування чаклунок руйнувався стереотип відьми, у багатьох людей зароджувалися сумніви у справедливості й реальності звинувачень. У Центральній і Східній Європі закони, які забороняли суди над відьмами, з'явилися лише в другій половині XVIII століття. Долю українських судів про чари визначили відповідні законодавства Речі Посполитої та Російської імперії. Сейм Речі Посполитої ухвалив закон про заборону переслідувати відьом 1776 року. В Російській імперії було зроблено кілька кроків на цьому шляху: 1731 року Анна Іоанівна оголосила чарівників шахраями, однак тільки 1775 року Єкатеріна II остаточно заборонила суди над відьмами.

Щоправда, навіть унаслідок усіх цих заходів справи про чари в судах не зникли миттєво з порядку денного. Як і в більшості європейських країн, українські суди розглядали подібні справи ще й після офіційної заборони⁶¹. З часом вони

⁶¹ Приклади пізніх судів про чари в Європі див. у кн.: Marijke Gijswijt-Hofstra, Brian P. Levack, Roy Porter, eds., *The Athlone History of Witchcraft and*

трансформувалися у справи про лінчування відьом, але й у середині ХІХ сторіччя відомі випадки, коли люди зверталися до суду зі звинуваченням у відьомстві⁶².

З другої половини ХІХ століття справи про відьомство остаточно зникли з судів, і саме з цього часу відьомство потрапило у сферу інтересів українських етнографів.

Magic in Europe. The Eighteenth and Nineteenth Centuries (London, 1999). Vol. 5; W. Behringer, *Witchcraft Persecutions in Bavaria*, p. 345.

⁶² Ідеться про згадану у вступі справу про позов Федора Блонського, див.: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 297, спр. 92 (1829), арк. 1–15.